

A tőke elterjedése Magyarországon

I. A tőke magyar nyelvű fordításai és a kiadások történelmi háttere

1. Az európai államok többségéhez képest Magyarországon *A tőke* I. kötetének első fordítása viszonylag későn jelent meg. E téren hazánkat nemcsak a vezető centrumkapitalista országok, hanem Oroszország, Bulgária, Románia és Szerbia is megelőzték, s ráadásul a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) 1890. decemberi megalakulása előtt Karl Marx és Friedrich Engels más műveit sem adták ki. Paradox módon, több közvetítéssel az alakuló kongresszuson elfogadott *Elvi Nyilatkozat* tartalmazott először Marxtól származó szöveget. E dokumentum ugyanis az osztrák testvérpárt hainfeldi kongresszusának hasonló nevű határozatát vette át, amely az 1882. évi brünni programon alapult, az pedig Karl Kautsky fordítása nyomán, Marxnak a francia szocialisták részére 1880-ban készített tervezetét használta fel.¹

E sajátos átvételtől eltekintve, a marxi életműből először „Tőke és munka” címmel *A tőke* I. kötetéből készült kivonat és ismertetés jelent meg, a Népszava Kiadó által gondozott *Magyar Munkáskönyvtár* sorozat VI. füzeteként. Az 1893-ban publikált 80 oldalas kiadvány rövid Marx életrajzot és 14 fejezetet tartalmazott, amelyek a mű legfontosabbnak ítélt szövegrészeit tekintették át. A füzetben a szó szerinti fordítások sem idézetként, hanem az ismertetés részeként jelentek meg, az alapvető jelentőségűnek tartott állításokat pedig magyarországi történeti tapasztalatokkal, az 1890-es népszámlálás, valamint egy vasúttársaság ebből az évből származó beszámoló jelentésének adataival támasztották alá. Ez utóbbiak alapján, a munkanélküliek számát 200 ezerre becsülték, illetve 100 %-os, *A tőke* I. kötetének példáival azonos nagyságrendű tényleges értéktöbblet-rátát számítottak ki, miközben az abszolút és a relatív értéktöbblet fogalmát nem ismertették. A kiadvány egyébként a példányszámot nem jelölte meg, s a szerzők nevét sem tüntette fel.²

Bár a kiadvány előszava jelezte, hogy a kivonatos ismertetést rövidesen az egész mű magyar nyelven történő kiadása követi,

A *tőke* I. kötete megjelenése ekkor elmaradt. E hiányosságot részben pótolta, hogy 1903-ban az MSZDP vezetőségének talán legbefolyásosabb tagja, Garami Ernő lefordította Karl Kautsky „Marx gazdasági tanai” című könyvét.³ Közben Marx és Engels műveinek kiadása is megkezdődött; 1896-ban megjelent *A Kommunista Párt kiáltványa*, 1898-ban pedig a *Bérmunka és tőke*. 1905-ben, majd 1909-ben Szabó Ervin szerkesztésében két kötetben publikálták *Marx és Engels Válogatott Műveit*, ami ebben a korszakban meghatározó szerepet játszott munkásságuk magyarországi elterjesztésében. Az első kötet többek között *A Kommunista Párt kiáltványát* és a *Louis Bonaparte brumaire 18-át* is tartalmazta, a másodikban pedig *A politikai gazdaságtan bírálatához* című könyv is megjelent, lehetővé téve Marx érték- és pénzelméletének eredeti forrásból történő tanulmányozását.

1919-ben, a Tanácsköztársaság kikiáltása után ismét fontos feladatnak tekintették *A tőke* lefordítását, az első szocialista kísérlet bukása azonban kizárta, hogy a mű Magyarországon megjelenjen. Ugyanakkor a *Kommunisták Magyarországi Pártja* (KMP) 1921-ben Bécsben megbízta Guth Antal (1886–1938) egykori egészségügyi, majd munkaügyi és népjóléti népbiztost, hogy fordítsa le magyarra az I. kötetet. Megbízatását feltehetően német nemzetisége miatt kapta, azon feltételezés alapján, hogy nyelvismerete megkönnyíti a feladat elvégzését. Guth fordítását két könyvben a *Julius Fischer Kiadó* jelentette meg; az első kötet *A tőke* 1–13. a második pedig a 14–25. fejezeteket tartalmazta. Az impresszum a példányszámot nem tüntette fel, s az sem ismert, hogy e kiadványt Magyarországon olvashatták-e. Utószavában Guth megjegyezte, hogy Marx művének első magyar nyelvű fordítása során elsősorban a proletár olvasót, s nem a tudósokat tartotta szem előtt, s ezért az idegen kifejezések helyett, ahol csak lehetőség nyílt rá, magyar kategóriákat használt.⁴

A *tőke* magyarországi elterjedésének következő szakaszát a világ-gazdasági válság kora, s az azt követő időszak alkotta. E periódusban először Schönstein Sándor kommunista orvos (1892–1945) füzetsorozata jelent meg, amely a rendszeres marxista iskolázás célját szolgálta. A 32 oldalas terjedelemben publikált tankönyvszerű füzetek a Hermann Duncker (1874–1960), Alfons Goldschmidt (1879–1940) és Karl A. Wittfogel (1896–1988) által kiadott *Marxistische Arbeiterschulung* magyarra fordított szövegét tartalmazták. Schönstein eredeti elképzelése az volt, hogy a kiadvány mindhárom kurzusát, a közgazdaságtant, a munkásmozgalom történetét, valamint a dialek-

tikus materializmust egyaránt lefordítja és megjelenteti, 1933-ban történt letartóztatása miatt azonban csak az első témakörbe tartozó hét füzetet adhatta ki. Ezek közül öt *A tőke* I. kötetének, kettő pedig III. kötetének legfontosabb tételeit foglalta össze. A Közgazdaságtani kurzus *A tőkéből* vett számos idézet mellett Engels *Anti-Dühring*-jéből is hosszú szövegrészeket vett át, s ezen kívül élesen bírálta a kispolgári szocializmus, illetve a szociáldemokrácia nézeteit. Egyes füzetek utolsó pontja a Szovjetunió termelési viszonyairól, illetve munkáosztályának helyzetéről adott rövid ismertetést, a kor szellemének megfelelően, idealizált formában. A füzetek impresszuma egyébként nem tüntette fel sem a példányszámot, sem a kiadás pontos dátumát, miként ezek az információk az eredeti német kiadvány esetében is hiányoztak. Ezt részben azzal magyarázhatjuk, hogy a Neufeld Zoltán nyomdájában készült sorozat nem került könyváru forgalomba, a füzeteket megrendelés alapján szállították ki.⁵

1934–1937 között aztán hazánkban is megjelent *A tőke* I. kötetének teljes magyar nyelvű fordítása. E munkát Nagy Gábor álnéven Gergő Zoltán (1893–1975) végezte el, aki ekkor egy tőkésvállalat főkönyvelőjeként dolgozott, s emellett cikkeket jelentetett meg az MSZDP napilapjában, a Népszavában. A fordítás *A tőke* I. kötetének Engels által 1890-ben sajtó alá rendezett negyedik német kiadásán alapult. Az évenként megjelenő könyvrészeket közül az első az 1–4., a második az 5–11., a harmadik a 12–16., a negyedik pedig a 17–25. fejezetet tartalmazta. Mind a négy rész a *Mentor Könyvkiadónál* jelent meg, 2000–2000 példányban, az elsőhöz Jeszenszky Erik álnéven Molnár Erik (1894–1966) írt előszót. A megjelentetésre eredetileg a *Népszava Kiadó* vállalkozott, ám az MSZDP vezető ideológusa, Mónus Illés (1888–1944) olyan változtatásokat igényelt a szövegben, amelyeket a fordító nem fogadott el.

Gergő Zoltán eredeti elképzelése az volt, hogy *A tőke* mindhárom kötetét lefordítja. Az ország politikai vezetésének folyamatos jobbra tolódása azonban megakadályozta, hogy a II. kötet már elkészült magyar nyelvű szövege megjelenjen a könyváru forgalomban, s így az kéziratban terjedt az illegális munkásmozgalomban. Gergő Zoltán fordítása egyébként bizonyos fokig fordulópontot jelentett a marxizmus hazai értelmezésében, mivel jelentős szerepet játszott magyar nyelvű terminológiájának kialakításában. (Így például az ő fordításából származik az „újratermelés”, illetve a „felhalmozás” kategóriája.)⁶

2. A felszabadulás után, 1946–1949 között a *Magyar Kommunista Párt* (MKP), majd a *Magyar Dolgozók Pártja* (MDP), az átdolgozott és aktualizált Schönstein-füzetekkel népszerűsítette Marx politikai gazdaságtanát. A 12 füzetre tervezett sorozatból azonban a pártkiadó, a *Szakra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat* gondozásában csak az első négy jelent meg, amelyek a *Tőke* I. kötetét tankönyvszerűen tárgyalták. A szövegben szereplő idézetek már nem Schönstein fordításai voltak, hanem kisebb stilisztikai változtatásokkal a Mentor Könyvkiadónál publikált műből származtak. Példányszámot a Szakra sem tüntetett fel, ám az a tény, hogy az 1946-ban megjelent első három, majd az 1947-ben könyvárusi forgalomban került negyedik füzetet 1949-ig hatszor kiadták, széles körű elterjedésre utal.⁷

A sorozat publikálása azért szakadt meg, mert 1948-ban, majd 1949-ben a Szakra Nagy Tamás (1914–1993) és Rudas László (1885–1950) fordításában, 17 000, illetve 50 000 példányban megjelentette a *Tőke* I. kötetét, a moszkvai *Marx–Engels–Lenin Intézet* által 1932-ben sajtó alá rendezett német nyelvű kiadás alapján. Ez az időszak az államszocialista berendezkedésre való áttérés kora volt, amelyben a marxizmus-leninizmus hivatalos ideológiának minősült. Ennek megfelelően, a Szakra Nagy (és a 6. fejezetig Rudas) fordításában 1951-ben 30 000 példányban megjelentette a *Tőke* III., 1953-ban pedig 20 000 példányban II. kötetét, s így Marx alapművének kiadása lényegében teljessé vált. E publikálások szintén a moszkvai intézet által gondozott, 1933–1934, illetve 1932. évi német nyelvű kiadásokon alapultak. A politikai gazdaságtan kötelező tantárgyként bekerült a felsőoktatásba, aminek tankönyvei elsősorban a *Tőke* I. és kisebb mértékben a II. és III. kötetét értelmezték és kivonatolták.

Ezt követően kisebb javításokkal utánnyomások jelentek meg. A *Tőke* I. kötetét 1955-ben ismét a Szakra, III. kötetét pedig 1956-ban jogutódja, a Kossuth Könyvkiadó publikálta, 10 000, illetve 7000 példányban. 1961-ben a Kossuth mindhárom kötetet, változatlan formában, ismét közreadta. Az I. és a II. könyv 8000–8000, a III. pedig 5000 példányban jelent meg. Ezután – a *Tőke* III. kötetének 1967. évi utánnyomása kivételével – az újabb publikálások az Engels által sajtó alá rendezett hamburgi kiadásokon (1890, 1893 és 1894) alapultak. 1967-ben a *Tőke* I. kötete megjelenésének 100. évfordulóján e művet háromszor is publikálták, egyfelől kétszer a Kossuth gondozásában, önállóan, illetve Marx és Engels Műveinek (MEM) 23. köteteként, másfelől pedig az *Európa Könyvkiadó* keretében mű-

ködő *Magyar Helikon* kiadványaként. Ez utóbbit 4300 példányban jelentették meg, amelyekből 2200 számozott volt. Szintén háromszor publikálták 1968-ban *A tőke* II. könyvét. A Kossuth egyfelől önállóan jelentette meg, illetve a MEM-sorozat 24. köteteként, másfelől ismét a Magyar Helikon bibliofil kiadásként, 2700, s azon belül 650 számozott példányban. 1945 után e két Helikon könyv volt az egyedüli olyan kiadás, amelyet nem az MKP, majd az MDP, 1956-tól pedig a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) kiadvállalata publikált, ám a fordítás ellenőrzését és a szerkesztői munkát ez alkalommal is a Kossuth Könyvkiadó végezte. Utánnomásként 1973–1974-ben, majd 1978–1979-ben megint teljes terjedelemben publikálták *A tőkét*, miközben 1974-ben a III. könyv a sorozat 25. köteteként is megjelent. Példányszámot csak az 1978–1979-es kiadás tüntetett fel; ekkor mindhárom kötet 15 000–15 000 példányban került könyvárusi forgalomba. Utánnomásként 1984-ben is megjelentették *A tőke* mindhárom könyvét, 1986-ban pedig I. kötetét, ez utóbbit a MEM-sorozat részeként.

A tőke IV. könyvének tekintett Értéktöbblet-elméletek három kötete először 1958-ban, 1961-ben és 1963-ban jelent meg a Kossuthnál. Második kiadásukat, a MEM 26/I., 26/II. és 26/III. köteteként 1976-ban publikálták. 1985-ben, majd 1988-ban a MEM 47. és 48. köteteként *A tőke* mindhárom könyvének 1861–1863-ban készült kéziratát is közreadták. Szintén 1988-ban *A közvetlen termelési folyamat eredményei* (*A tőke* 6., kiadatlan fejezete) címmel az I. kötet második kéziratának utolsó része is megjelent a *Források* sorozatban, Glavina Zsuzsa és Lissauer Zoltán fordításában. E kézirat teljes szövegének publikálását a rendszerváltás akadályozta meg, melynek következtében aztán a Kossuth pártkiadói státusza is megszűnt.

Az önálló kötetek mellett 1975-ben, 1977-ben, illetve 1983-ban – utóbbi kettőt változatlan utánnomásként – a Kossuth *Marx és Engels Válogatott Művei* címen egy olyan háromrészes kiadványt is megjelentetett, mely *A tőke* négy könyvéből 470 oldalt tartalmazott. Ezt az összeállítást Recski Ágnes és Vörös Gyula szerkesztette, a MEM-sorozat alapján.

Az 1989–1990-ben lezajlott rendszerváltás, akárcsak az 1945-ös történelmi fordulat, döntő változást idézett elő *A tőke* elterjesztésének folyamatában is. Az elmúlt 27 évben Magyarországon Marx és Engels egyetlen művét sem adták ki, s munkásságuk az egyetemi tankönyvekből is csaknem teljesen kiszorult. A materialista történetfelfogás és a hozzá kötődő politikai gazdaságtan vizsgálatát az e tárgykörrel

foglalkozó kevés számú kutató az 1990 előtti kiadványokat (kivételesen idegen nyelvű kiadásokat) felhasználva végzi.

3. A *tőke* magyar nyelvű kiadástörténete egyértelműen jelzi, hogy annak folyamatát és sajátosságait elsődlegesen a társadalmi formaváltozások és az azokkal összefüggő várakozások, illetve más alapvető jelentőségű politikai események határozták meg. Nyilvánvaló, hogy a munkásmozgalom a kifejlődő polgári társadalom bázisán jött létre, megteremtve *A tőke* és általában a marxi-engelsi életmű elterjedésének előfeltételét. Ugyanakkor az 1848-as polgári forradalom csupán korai és jórészt agrárkapitalista jellegű termelési viszonyok számára biztosított teret a tőkés világgazdaság félperifériáján, s ráadásul a modern állam az 1867-es kiegyezés nyomán a dualista Monarchia keretében működött. Ily módon, viszonylag hosszú ideig a nemzeti kérdés háttérbe szorította, sőt részben elfedte a szociális problémákat, lassítva a munkásmozgalom fejlődését és a marxizmus elterjedését.⁸ Az MSZDP 1890-es megalakulását a II. Internacionálé és az Osztrák Szociáldemokrata Párt létrejötte ösztönözte, s e politikai erő megszerveződése indította el Magyarországon a marxizmus elterjedését, beleértve *A tőke* 1893-ban megjelentetett kivonatos ismertetését. A hazai szociáldemokrácia ugyanakkor szinte teljes mértékben a német mintát követte, s így Marx akkor ismert életművét is a Bernstein–Kautsky-vita kontextusában értelmezték. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy *A tőke* I. kötete helyett, mint már említettük, Kautsky elemző-ismertető művét adják ki, feltételezve, hogy annak szövege érthetőbb lehet az ipari munkások számára. Kétségtelenül hatást gyakorolt a marxi-engelsi életmű elterjedésének jellegére az anarchoszindikalizmus körüli vita is, amelynek vezető képviselője, Szabó Ervin kiadási tevékenységében inkább a közvetlenül politikai tartalmú írásokat preferálta. E korszakban egyébként a polgári radikálisok is eleinte komoly érdeklődést tanúsítottak a materialista történetfelfogás iránt, akárcsak Oroszországban a legális marxisták.

A központi hatalmak első világháborús veresége 1918 őszén a dualista Monarchia mindkét államában polgári demokratikus forradalomhoz vezetett, amelyet a modernkori magyar történelem legjelentősebb fordulópontjának tekinthetünk. A birodalom felbomlását egyrészt a nemzeti törekvések, másrészt az antanthatalmak idézték elő, mivel a győztesek elutasították a Habsburg-dinasztiával való érdemi tárgyalásokat, s ugyanakkor támogatták a csehek és a délszlávok elszakadását. Politikájuk azon a feltételezésen alapult, hogy

a cárizmus bukása után a dualista Monarchia végképp elvesztette egyensúlyozó szerepét, s fennmaradása egyébként is csak Németország agresszív céljainak újjáéledését segítené.⁹ A magyar polgári demokratikus átalakulás azután, a permanens forradalom marxi-engelsi elméletének megfelelően, a *Tanácsköztársaság* kikiáltásához vezetett, amihez az újabb magyar területek átadását követelő antant-jegyzék is hozzájárult. Mint előbb már említettük, a proletárdiktatúra rövid időszakában felmerült A *tőke* magyar nyelvű kiadásának terve, ám ezt az első szocialista kísérlet bukása megakadályozta. Az ezután létrejött ellenforradalmi – Antonio Gramsci fogalomhasználatával: passzív – restaurációs forradalmi rendszer egyfelől radikálisan korlátozta a munkásmozgalom mozgásterét, többek között betiltva a KMP-t, másfelől kiszélesítette a választójogot és részleges földreformot hajtott végre, a nagygazdákat és a középbirtokos parasztokat is bizonyos fokig bevonva a politikai hatalom gyakorlásába. E bővítés, s még inkább a súlyos nemzeti sérelmet okozó trianoni béke, szilárd legitimációs bázist biztosított e politikai rendszer számára, amely az újabb forradalom megakadályozását, illetve a területi revíziót állította politikája középpontjába.

A két világháború közötti időszakban elsősorban a társadalmi formaváltással kapcsolatos várakozások motiválták A *tőke* kiadásait és a marxi politikai gazdaságtan ismertetését. 1921-ben a KMP elsődlégsen azért bízta meg Guthot az I. kötet lefordításával, mert feltételezte, hogy az 1917 októberében kezdődött forradalmi periódus még nem zárult le, s így esély nyílhat a második Tanácsköztársaság kikiáltására. Az 1930-as években a kommunisták a világ gazdasági válságtól várták a forradalmi helyzet ismételt kialakulását, hiszen ekkor következett be az a mély krízis, amelyre Marx és Engels évtizedeken keresztül számított. E várakozás ösztönözte a Schöenstein-füzetek kiadását, csakúgy, mint Gergő Zoltán fordítását. Szocialista forradalom helyett azonban különböző szélsőjobboldali rendszerek jöttek létre, majd a náci Németország által kirobbantott II. világháborúban – 1941 áprilisában Jugoszlávia, június végén pedig a Szovjetunió megtámadásával – Magyarország is részt vett.

Az újabb világháborús vereség ismét radikális politikai változáshoz, az ellenforradalmi rendszer bukásához vezetett, a széles körben elterjedt vélekedésekkel szemben azonban 1944–1945-ben a társadalmi formaváltozás kérdése még nem dőlt el. Bár Magyarország jórészt a szovjet érdekszférába került, Moszkva a szövetséges hatalmak egyiségének fenntartása érdekében ekkor még kifejezetten ellenezte a

közép-kelet-európai és a balkáni térség államszocialista átalakítását. Az MKP, ezen irányvonalnak megfelelően, nem a szocialista, hanem a független demokratikus Magyarország megteremtését nevezte alapvető feladatának.¹⁰ Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a párt nem kezdte meg a marxizmus-leninizmus eszmerendszerének terjesztését, aminek keretében az átdolgozott Schönstein-füzeteket is kiadta. 1947 elején azután a Szovjetunió és az angolszász nagyhatalmak közötti végleges szakítás következtében, a szovjet vezetés, elsősorban biztonságpolitikai megfontolásból, úgy döntött, hogy kikényszeríti a közép-kelet-európai és a balkáni térség, köztük Magyarország államszocialista átalakítását, ami a sztálini modell bevezetését jelentette. Ily módon hazánkban is egy sajátos, kétszakaszos változás zajlott le, amely lényegében a permanens forradalmat imitálta. Mind a polgári demokráciára, mind a proletárdiktatúrára való áttérés ugyanis alapvetően külső hatáson, a szovjet csapatok jelenlétén alapult, s nem az osztályerőviszonyok radikális átalakulása következtében zajlott le.

A *tőke* I. kötetének harmadik magyar nyelvű fordítása időben egybeesett a sztálini modell bevezetésével, a III., majd a II. kötetet pedig már e szisztéma kiépülése után a politikai erőszak légkörében adták ki. Ugyanakkor e korszak hivatalos ideológiájában Marx és Engels életműve bizonyos fokig háttérbe szorult Lenin s különösen Sztálin munkásságához képest, melyhez írásaik dogmatikus értelmezése társult. Bár 1953 nyarától egyfajta ellentmondásos enyhülés következett be, a felhalmozódott politikai feszültségek, az SZKP XX. kongresszusának hatásával összekapcsolódva, 1956 októberében nemzeti felkeléshez vezettek. Az akkori események egyértelműen bizonyították az államszocialista rendszer legitimációjának csaknem teljes hiányát, amit a Kádár-rendszer a sztálinizmus fokozatos felszámolásával, az életszínvonal látványos javításával és az erőszak helyett mindinkább a hegemoniára, a konszenzusra építő politikával próbált orvosolni.

A hivatalos ideológiában is érzékelhető változások történtek. Megkezdődött Marx és Engels életművének sorozatként történő kiadása, miközben Sztálin elméleti írásai éles bírálat tárgyát képezték. Ezzel összefüggésben megélénkült az érdeklődés a materialista történetfelfogás és a marxi politikai gazdaságtan iránt, s mint később részletesebben kifejtjük, e korszakban jelentős interpretációk, illetve azokra épülő új tudományos eredmények születtek. A *tőke* elterjesztésében különleges szerepet játszott az 1967-es év, amikor a I. kötet kiadásának 100. évfordulója egybeesett az új gazdasági mechanizmus,

a tervszerű piacsabályozás bevezetésének előkészítésével. Emellett Magyarországon is érezte hatását az 1960-as évek Marx-reneszánsza, amit meghatározó jelentőségű, nyugati marxista szerzők kiadása is közvetített. Sűrűsödtek *A tőke* köteteinek utánnnyomásai is, olvassóságuk azonban ekkor sem vált széleskörűvé.

Válságjelenségek ugyanakkor már az 1970-es évek elején megjelentek. Lényegében ezeket anticipálta a marxi életmű, s különösen *A tőke* tudományos értékének megkérdőjelezése.¹¹ A gazdasági növekedés belső erőforrásainak kimerülése, s ettől nem függetlenül az 1970-es évek végétől az ország megállíthatatlan eladósodása aztán egyre mélyülő gazdasági válságot idézett elő, amelyet a társadalom felé az életszínvonal stagnálása, illetve csökkenése közvetített. E helyzet véget vetett a látszólagos politikai konszolidációnak, jelezve, hogy a többség csak elfogadta, de nem támogatta az államszocialista berendezkedést. Végezetül, a nagyhatalmi, szovjet–amerikai megegyezés nyomán, mint közzismert, 1989–1991-ben a térség egészében, így Magyarországon is újabb társadalmi formaváltozás, a polgári társadalom restaurációjának folyamata zajlott le. Mindazonáltal, mint korábban szintén jeleztük, az 1980-as években nemcsak *A tőke* utánnnyomásai folytatódtak, hanem magyar nyelven addig ismeretlen kéziratok is megjelentek, a marxizmus azonban ekkor már alig vagy egyáltalán nem befolyásolta a közgondolkodást.

Az 1989–1990-ben lezajlott rendszerváltás a szocializmus valamennyi formáját hiteltelenítette, a társadalmi berendezkedés egyetlen életképes alakulatának nyilvánítva a szabad piacgazdaságnak nevezett kapitalizmust. Az a korabeli, nyugati szociáldemokrata vélekedés, hogy a „kommunizmus” bukása nem jelentette a tőkés rendszer győzelmét, teljesen hibásnak bizonyult. Az 1990–2010 közötti polgári demokratikus periódusban a marxizmust csak tudománytalan eszmarendszernek tekintették¹², a 2010-ben lezajlott újabb rendszerváltás nyomán létrejött keresztény-nemzeti, illiberális kurzusban viszont politikailag veszélyesnek is minősítik. Ilyen körülmények között, némiképp életkori okok miatt is, a marxista kutatók és kutatások száma alacsony,¹³ s azok is, miként ezt Göran Therborn egyetemes érvénnyel megállapította, egyáltalán nem befolyásolják a magukat baloldalinak nevező pártokat sem. Újabb Marx-reneszánszra Magyarországon feltehetően hosszabb ideig kell várakozni, miközben a restaurált félperifériás kapitalizmus sajátosságai a materialista történetfelfogás és a hozzá kötődő marxi politikai gazdaságtan nélkül lényegében értelmezhetetlenek.

II. A tőke hatása a magyar tudományos gondolkodásra

1. A tőke hatása a magyar tudományos gondolkodásra a XX. század elején az ún. második reformnemzedék időszakában kezdődött, amikor szociáldemokrata és polgári radikális teoretikusok a materialista történetfelfogást is felhasználták társadalomátalakító törekvéseik alátámasztására. Mindazonáltal, e korszakban átfogó jellegű, Marx főművét értékelő, netán továbbfejlesztő kutatási eredmények nem születtek. A korabeli szerzők közül A tőkével elsősorban a már említett Szabó Ervin, az 1918-as polgári demokratikus forradalom kormányában pénzügyminisztériumi államtitkári, majd pénzügyminiszteri tisztséget vállaló Szende Pál (1879–1934) és az 1919-es Tanácsköztársaság Népgazdasági Tanácsának elnöke, Varga Jenő (1879–1964) foglalkoztak; utóbbi egyébként az első szocialista kísérlet bukását követően a Szovjetunióba emigrált, és évtizedeken keresztül ott folytatta tudományos tevékenységét.

Varga, Szabó Somló Bódog (1873–1920) jogbölcselelővel a materialista történetfelfogásról folytatott vitájában, röviden vázolta az állandó és változó tőke megkülönböztetésére, a tőke növekvő szerves összetételére, a tőkeakkumulációra és az ipari tartalékseregire vonatkozó marxi elméletet, cáfolva Malthus tanait és a természetes kiválasztás törvényét. Szende Pál, a német szociáldemokrácián belüli vitákhoz is kapcsolódva, az abszolút elnyomorodás Marxnak tulajdonított teóriáját bírálta, néhány adattal jelezve az angol, a német és az amerikai munkásosztály reálbér-növekedését. Varga Jenő Rudolf Hilferding (1877–1941) *Fináncstőke* című művének ismertetésekor hivatkozott röviden A tőke II. kötetének újratermelési sémáira, s ennek során a korabeli aránytalansági elmélettel összhangban magyarázta a gazdasági válságokat.¹⁴

A két világháború közötti időszakban, az ellenforradalmi rendszerben A tőkét érintő írások szinte teljesen hiányoztak a tudományos gondolkodásból, amit a korábban említett Schönstein-füzetek kiemelkedő szerepe is bizonyít. 1945 után A tőke, miként erre már utaltunk, egyetemi tananyaggá vált, a korabeli tankönyvek azonban többnyire leegyszerűsítéseket, nem egyszer vulgarizált állításokat tartalmaztak. Az 1956-ot követő időszakban viszont e téren jelentős fordulat következett be; néhány magas színvonalú filozófiai, történelemelméleti, antropológiai és politikai gazdaságtani mű elemezte, illetve fejlesztette tovább Marx és Engels alapvető jelentőségű munkáit, beleértve A tőkét is. Emellett A tőke egyes állításai a marxista politológia és jogtu-

domány megalapozásához is hozzájárultak. E fellendülésnek vetett véget az 1970-es években kibontakozott válság, majd az 1989–1990-ben lezajlott rendszerváltás. Az ezt követő időszak (neo)marxista kutatói a materialista történetfelfogást és a politikai gazdaságtant részben az 1970-es években megjelent világrendszer-elmélettel összekapcsolva vizsgálták. Terjedelmi okok miatt e rövid összegzésben csupán az 1960–1980 közötti időszak négy szerzőjének öt művét érinthetjük.

2. A nemzetközileg legismertebb magyar marxista filozófus, Lukács György, eredetileg német nyelvű főművében, az először 1971-ben megjelent *Ontológiában* *A tőkét* alapvetően nem politikai gazdaságtani, hanem filozófiai szempontból vizsgálta.¹⁵ Elemzése elsősorban azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a *Grundrisse* Bevezetésében megfogalmazott módszertani követelmények, mindenekelőtt az absztrakciók fokozatos feloldásának elve miként érvényesültek *A tőke* felépítésében. Emellett Marx főművének egyes kategóriáit, illetve állításait bizonyítékként használta két ontológiai alaptétele, a természeti korlátok fokozatos visszaszorulása, illetve a teleológiai tételezések és az oksági realizációk ellentmondásos viszonya alátámasztására.

Lukács úgy látta, hogy a politikai gazdaságtan módszere, amelyet Marx az absztrakcióktól a konkrét meghatározások teljességéig való eljutás miatt „visszafelé megtett útnak” nevezett, a *történeti-genetikus* és az *elvont-rendszerező* megközelítések szerves egységét feltételezi. Véleménye szerint, e követelmény egyértelműen érvényesült *A tőke* szerkezeti felépítésében, aminek kiindulópontját egy meghatározó jelentőségű absztrakciós folyamat alkotta. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy Marx az elvonatkoztatás során sohasem egy részt szigetelt el, hanem olyan kategóriákat alakított ki, amelyek a gazdaság teljes területét átfogták, s így állandó érintkezésben maradtak a társadalmi lét totalitásával, beleértve a gazdaságon kívüli viszonyokat.¹⁶

Lukács értelmezésében, a marxi elemzés az első ilyen fogalmat az értékben találta meg, amely a lét struktúrájának legfontosabb elemét, a termelés társadalmiságát mutatta meg. E kategóriához, a szerző szerint, Marx módszerének kettőssége alapján jutott el; nem logikai dedukcióval, ám nem is a kifejlődés egyes történelmi szakaszainak leírásával, hanem a sajátos, előbb már említett szintézissel, egyesítve a történeti ontológiát a reális törvényszerűség teoretikus feltárásával. E megközelítéssel magyarázta, hogy *A tőke* I. kötetének első fejezete nem fejtette ki részletesen az érték történelmi kialakulását, csupán jelezte annak döntő szakaszait a szórványos és véletlenszerű

kezdetektől az elméleti lényegét kifejező teljes kibontakozásig. Ezt követően Lukács röviden utalt arra, hogy a pénz szükségképpen az általános értékformából keletkezett, hozzátéve azt is, hogy a gondolati levezetés ez esetben sem logikai dedukcióval, hanem a létszerűség alapján történt.¹⁷

Az I. kötet alapvető jelentőségű absztrakciójának tekintette Lukács azt is, hogy a mű ezen részében minden árut értékén adnak el és vásárolnak meg. Ugyanakkor rámutatott arra, hogy ez az elvonatkoztatás az áruforgalom valóságos alaptörvényére épült, amely az árak ingadozásain keresztül az összesség számára mindig érvényesül. Ebből vezette le azt az állítását, hogy *A tőke* I. kötete nem absztrakcióként hat, hanem a valóság képmásának látszik, noha az összmű felépítése azt jelzi, hogy Marx a kifejtés e fázisát mégis elvonatkoztatásként értelmezte.

Elemzésének következő mozzanataként azt fejtegette, hogy az I. könyv a gazdasági cselekvők egyedi aktusait ragadta meg, vagyis mikroökonómiai síkon vizsgálódott. Megítélése szerint, Marx e szintről úgy közeledett az összefolyamat feltárása felé, hogy új ontológiai elemeket felhasználva, megkezdte az absztrakciók feloldását. Ezzel összefüggésben Lukács leszögezte, hogy a modern gondolkodásban széles körűen elterjedt felfogással szemben, a résztől az összefolyamattig vezető út nem további elvonatkoztatásokat igényel, hanem az absztrakciók bizonyos korlátainak leküzdését feltételezi.¹⁸

E megközelítés egyben azt jelentette, hogy Lukács számára *A tőke* további két kötete a marxi módszertannak megfelelően a konkretizálás előrehaladását valósította meg. A II. könyvet úgy értékelte, hogy abban az egyedi aktusoktól megkezdődött az összefolyamatra történő átmenet, a gazdasági reprodukció három újratermelési folyamatának egységként való ábrázolásával. Ehhez hozzáfűzte, hogy az ipari, a kereskedelmi és a pénztőke újratermelése három fokozatot tartalmaz, hiszen mozzanatait a pénztőke, a termelőtőke és az árutőke körforgása alkotja, bizonyítva a reprodukció társadalmi kontinuitását.

Mindazonáltal Lukács szerint, Marx, miközben feloldotta az I. kötet absztrakcióit, újabbakat vezetett be. Egyfelől kiindulópontnak az egyszerű, akkumuláció nélküli újratermelést választotta, s arról tért át a bővített, másrészt reprodukciós sémái nem vették figyelembe a termelékenység növekedését. Ez utóbbival kapcsolatban Lukács, letérve a filozófiai megközelítés útjáról, azt javasolta, hogy a kutatók e szempontot is érvényesítsék az újratermelés vizsgálata során, mert ily módon hatékonyabban használhatják fel Marx gazdaságtanát korunk

társadalmának megismerésére. A II. kötet elemzését aztán azzal zárta, hogy Marx a termelés I. és II. osztályának megkülönböztetésével és az anyagi pótlás jelentőségének hangsúlyozásával nyilvánvalóvá tette használati érték és csereérték elválaszthatatlan, dialektikus összetartozását.¹⁹

Lukács értelmezésében, Marx a III. kötetben csak azért folytathatta a kezdeti absztrakciók feloldását, mert az előző részben a reprodukciót a maga teljességében ragadta meg. E konkretizálás döntő mozzanatát a profitráta elméletében találta meg, amely annyiban lépett túl a II. könyvön, hogy az az újratermelés folyamatában még az áruk értékalapú adásvételét, s ennek alapján az értéktöbblet körforgását ábrázolta. Ezzel összefüggésben Lukács az átlagprofitráta kialakulásának két reális történeti feltételét is megfogalmazta, a termelőerők viszonylagos fejlettségét és a tőkeáramlás szabadságát. Ez utóbbi hiánya ugyanis az innovációs vállalkozásoknál tartós monopóliumot, s azon nyugvó extraprofitot eredményezne, melynek bázisát az egyedi és a tényleges érték különbsége alkotná. A szerző egyébként itt utalt arra, hogy a termelőerők növekedése a profitráta tendenciális süllyedését idézi elő.

Gondolatmenetét folytatva, Lukács a profittá vált értéktöbblet felosztását is röviden érintette, ami egyben a kereskedelmi és a pénz-tőke, valamint a földtulajdon tőkés társadalmon belüli szerepének meghatározását is jelentette. Ebből két alapvető jelentőségű következtetést vont le. Egyrészt úgy látta, hogy a gazdasági élet valamennyi aktív szereplőjének konkretizálása tette lehetővé az osztályszerkezet bemutatását, másrészt a kereskedelmi és a pénz-tőke, valamint a földjáradék össz gazdasági besorolásával magyarázta történeti fejlődésük viszonylag részletes kifejtését. Ez utóbbiak ugyanis a polgári társadalom kialakulása előtt önállóan léteztek és egyes általános- elvont sajátosságuk ellenére a prekapitalista formákban teljesen más gazdasági-társadalmi funkciókkal rendelkeztek.²⁰

Mint korábban már említettük, *A tőke* módszertani problémáinak tárgyalása mellett Lukács e művet két ontológiai alaptézisének bizonyítására is felhasználta. A természeti korlátok visszaszorulását, amit az ontológiai értelemben felfogott haladás lényegének tekintett, elsősorban a tisztán társadalmi pénzben, az abszolút értéktöbbletet felváltó relatív értéktöbbletben, valamint a gépek bevezetésében találta meg. Szintén kizárólagosan társadalmi jellegű kategóriának nevezte az értéket is, miközben ekkor is hangsúlyozta, hogy az elválaszthatatlanul kötődik a természeti alapú használati értékhez.²¹

A másik ontológiai alaptézist, a teleológiai tételezések és az oksági realizációk ellentmondásos viszonyát Lukács a profitráta tendenciális süllyedésén keresztül mutatta be. E törvényszerűség érvényesülésekor ugyanis a teleológiai aktusok éppen az ellenkezőjét eredményezik annak, amit a cselekvők célul tűznek maguk elé, hiszen a profitmaximalizálási törekvések a tőke szerves összetételének növekedéséhez, a szükséges munkaidő csökkenéséhez, s ezáltal tendenciálisan a profitráta süllyedéséhez vezetnek. Véleménye szerint, ez esetben egzaktan ellenőrizhető formában jelenik meg az a marxi tétel, hogy „az emberek maguk csinálják ugyan a történelmüket, de a történelmi folyamat eredményei eltérnek az általános és egyéni – kiiktathatatlan – akaratnyilvánításoktól, sőt gyakran éppen ellentétesek ezzel”.²²

3. Sajátosan használta fel *A tőke* három kötetének egyes állításait az eredetileg sinológus végzettségű Tőkei Ferenc (1930–2000) is, aki a hagyományos alapformáció értelmezést elvetve rekonstruálta, s egyben lényeges pontokon tovább is fejlesztette Marx társadalmi formaelméletét. 1960-ban írt, és először 1965-ben megjelent könyvében *A tőkéből* mindenekelőtt a társadalmi forma két, egymástól némiképp eltérő definícióját idézte. Az I. kötetből átvett meghatározás szerint: „Csak az a forma, amelyben a többletmunkát a közvetlen termelőből, a munkásból kiperéselik, különbözteti meg a gazdaság társadalomalakulatait egymástól, például a rabszolgaság társadalmát a bér munkáétól”.²³ A II. kötetből származó definíció ugyanakkor a munkások és a termelési eszközök viszonyára épült, hangsúlyozva, hogy „a társadalmi szerkezet különböző gazdasági korszakait éppen az a sajátos mód különbözteti meg egymástól, ahogyan ez az egyesülés megvalósul”.²⁴ Tőkei e definíciók esetében nem látott ellentétet, mivel felfogása szerint, mindkettő a termelés és előfeltételei viszonyáról, vagyis a tulajdonformáról szólt.

Következő lépésként a szerző *A tőke* I. kötetéből vett idézetekkel bizonyította, hogy az „ázsiai termelési mód” kategóriája Marx történetfelfogásának szerves részét képezte, amely nélkül még a kapitalizmus politikai gazdaságtanát sem dolgozhatta volna ki. Ezek közül legfontosabbnak az ősrégi indiai falvak munkamegosztási és közösségi földtulajdoni viszonyait leíró szövegrészt tekintette, amely Marx elméletében az ázsiai társadalmak változatlanóságát, államaik despotikus jellegét, illetve azok folytonos felbomlását és újjáalakulását magyarázta. Szintén hivatkozott e célból arra az állításra, amely szerint az állami adó elemét alkotó természetbeni földjáradék Ázsiában fenntartja a

régi társadalmi formát, valamint egy olyan lábjegyzetre is, amely az India kis termelési szervezeteit összefogó államhatalom egyik anyagi alapzatának a vízellátás szabályozását nevezte.²⁵

Míg az eddig említett idézetekben az „ázsiai termelési mód”-ra történő utalások a tőkés társadalomtól eltérő berendezkedések példáuliként jelentek meg, a III. kötetből Tőkei olyan szöveghelyekre hivatkozott, melyek a három prekapitalista társadalmi formát szisztematikusan elhatárolták egymástól. Ezek egyik részét a kereskedő- és pénztőkéről szóló szakaszok történeti fejezeteiből idézte, amelyek az „ázsiai”, az antik és a feudális termelési mód meghatározó jelentőségű különbségeit egyfelől a kizsákmányoló tulajdonosok, az adószedő állam, a rabszolgatartó és a hűbérúr eltérő státuszával, másfelől az egyes formációk sajátos dinamikájával jellemezték. Ez utóbbi tárgykörben Tőkei főként azokra a marxi gondolatmenetekre hivatkozott, amelyek szerint a kereskedőtőke és az uzsora bomlasztó hatásának eredménye alapvetően a fennálló termelési mód jellegétől függ. Így az antikvitásban a kereskedelmi tőke kifejlődése a rabszolga-gazdálkodáshoz, modern körülmények között viszont tőkés berendezkedéshez vezetett, az uzsora pedig az „ázsiai” formákban csupán gazdasági züllöttséget és politikai romlottságot idézhetett elő, míg a feudalizmusban tönkretette a hűbérurakat és a kistermelőket, illetve hozzájárult a munkafeltételek tőkévé változtatásához.²⁶ Az idézetek másik része a földjáradékkal foglalkozó szakasz bevezető, illetve történeti fejezetéből származott. E szöveghelyek az „ázsiai termelési mód” esetében egyértelműen jelezték, hogy a föld állami főtulajdona a közösségek képviselőitén nyugodott, s egyben a rabszolgatartó gazdálkodást is élesen megkülönböztették a kizsákmányolás keleti és feudális formáitól, valamint ez utóbbiakat egymástól.²⁷ Mindazonáltal az egyes prekapitalista társadalmi alakulatok tulajdonviszonyainak teljességét e fejtegetések sem tartalmazták, így azokat Tőkei könyvének második fejezetében a *Grundrisse* alapján mutatta be.

E sajátos helyzetből Tőkei egy későbbi, 1966-ban írt, s először 1968-ban kiadott művében azt a következtetést vonta le, hogy *A tőke* három kötete és a *Grundrisse* nem helyettesíthetik egymást. „...»A tőke« – sohasem véglegesített – három könyvébe bizonyos elemzések úgy kerültek bele, hogy igazi jelentőségük homályban maradt az olvasók és az interpretálók előtt. Egész sereg olyan probléma van, amelynek »alapvonalait« Marx csak a »Grundrisse«-ben vázolta fel, s amelyekre »A tőke« három (vagy négy) könyvében csak néhány szavas utalást tett. Ilyenformán igaz ugyan, hogy a »Grundrisse« nem

helyettesítheti számunkra »A tőké«-t, de ugyanakkor »A tőke« sem helyettesítheti számunkra a »Grundrisse«-t...²⁸

Tőkei egyébként nemcsak rekonstruálta, hanem, mint erre már utaltunk, jelentős mértékben tovább is fejlesztette a társadalmi formaelméletet. Számos kutatóval ellentétben nem azt vizsgálta, hogy milyen okok idézték elő a keleti stagnálást, mivel az őstársadalom „ázsiai termelési mód”-dá történő átalakulását természetadta, különös tényezők közrehatása nélküli folyamatként értelmezte. Sajátos magyarázatot igénylőnek a föld kettős, köz- és magántulajdonára épülő antik társadalmi formája létrejöttét tekintette, s ezáltal egyben szakított a történelem egyenes vonalú, lineáris felfogásával.²⁹ Mivel a feudális termelési mód az antikvitás és az őstársadalom szisztematikus érintkezése nyomán fejlődött ki, s e társadalmi-gazdasági alakulat felbomlása vezetett a kapitalizmus kialakulásához, Tőkei elmélete, legalább is nagy vonalakban, magyarázatot adott arra, hogy miért Nyugat-Európában szerveződött meg a tőkés társadalom, s vált e régió, az egykori fehértelepes angolszász gyarmatokkal együtt, a világ gazdaság centrumává.

4. Szintén sajátosan – a *Grundrisse* és *A tőke* 1861–1863-ban keletkezett kéziratai elemzésével összefüggésben – használta fel az I. kötet végleges szövegét Ágh Attila 1979-ben kiadott könyvében, ahol antropológiai vizsgálatának középpontjába – a politikai gazdaságtani kifejtést alapként értékelve – a marxi emberkép lényegének és a polgári felfogással való ütközésének feltárását állította. Gondolatmenetének kiindulópontját az az állítás alkotta, hogy az emberkoncepció ökonomista redukciója, illetve a termeléstől elszakított kulturális és humanista megközelítések egyaránt ellentétesek a marxi intenciókkal. Ezen előfeltevés nyomán úgy látta, hogy *A tőke* I. kötete, amely legteljesebben érvényesítette a *Grundrisse* Bevezetésének módszertani követelményeit, a munka- és a termelési folyamat, illetve az egyszerű és a tőkés árutertermelés megkülönböztetésével az emberfogalom öt szintjét dolgozta ki. Az első két kategória, amely általános fogalomnak minősül, Ágh szerint, az általában vett embert, valamint a társadalmi egyént alapozta meg, mint az elvontan felfogott, a természettel való anyagcserét jelentő munka, illetve a mindenkor termelés és fogyasztás érintkező-viszonyt teremtő szubjektumát. Formameghatározottság a harmadik szint, a totális egyszerű árutertermelés elvont egyéne esetében sem érvényesült, hiszen, mint ezt a szerző nyomatékosan hangsúlyozta, a teljes körű, kifejezett piaccgaz-

daság történelmi realitásként csak a tőkés termelési módban jelent meg, amelyben a szabadság és egyenlőség szubjektuma mellett már az osztályegyenlőség jutottak meghatározó szerephez. Ezért Ágh a negyedik kategóriát, a tőkés árutertermelés osztályegyenlőségét, a burzsoázist és a bérmunkást nevezte a polgári társadalom konkrét főszereplőinek, leszögezve, hogy abban egyenlőtlenségi viszonyuk bizonyul lényegi meghatározásnak a forgalom jelenség- és látszatvilágával szemben. Végezetül ötödik szintnek a személyiséget tekintette, ám annak ki-
fejlődését csak az osztályviszonyok keretei között találta reálisnak.³⁰

Ágh szerint, ezen emberfogalmak kidolgozása tette lehetővé, hogy Marx *A tőke* I. kötete első szövegtervezetében elméleti-logikai úton ábrázolta a pénzről a tőkére való átmenetet. E levezetés lényegét abban látta, hogy a Bevezetés követelményének megfelelően, az egyszerűbb és absztraktabb kategóriáktól, vagyis az árutól és a pénzárutól jutott el a konkrétabb és kifejtettebb meghatározásokhoz, a tőkéhez és az osztályegyenlőséghez. E téren döntő jelentőségű mozzanatként a munkaerő használati értéke és csereértéke közötti dialektika kifejtését tekintette, ami egyben a munkabérelmélet megalapozását is jelentette.³¹

A szerző az előmunkálatok és az *Értéktöbblet-elméletek* beható elemzése során éppen a használati érték és az érték kapcsolatának tárgyalásakor használta ismét *A tőke* három kötetének néhány alapvető fejtegetését. Ezek alapján kimutatta, hogy a marxi felfogásban a használati érték csupán a totális egyszerű árutertermelés modelljében nem képezte a politikai gazdaságtan tárgyát, mivel abban az közömbös a csereérték iránt, s így kívül áll a gazdasági formameghatározáson. Tőkés árutertermelés esetén viszont az értékelmélet duális jellegét hangsúlyozta, mely már a munkaerőárut is jellemzi, hiszen használati értéke éppen abban nyilvánul meg, hogy érték forrását képezi.³²

5. Ágh az értékelmélet ilyen jellegű ábrázolásakor jelentős mértékben támaszkodott Bródy András (1924–2010) azon tanulmányára, mely *A tőke* I. kötete kiadásának 100. évfordulójára jelent meg, s célja annak bemutatása volt, hogy Marx gazdaságfelfogása a matematikailag később Neumann János (1903–1957) által megfogalmazott dualitás elvét érvényesítette. Bródy ezen elv közgazdasági lényegét abban látta, hogy a fejlett munkamegosztással és az árutertermeléssel kialakult a termékáramlással ellentétes pénzmozgás is, amely az előbbi áramlások „duálisát” alkotja. Álláspontja szerint ez a dualitás érvényesült *A tőke* I. kötete első szakaszában a használati érték és az

érték viszonyának kifejtésében, jelezve azt is, hogy ez a kétoldalúság nemcsak a kifejlett pénzformában, hanem már az egyszerű, egyes és véletlen cserében is megjelent, amelyben az egyik áru értéke a másik használati értékében fejeződött ki. Szintén ezt az elvet találta meg a munka kettős jellegének, a használati érték és érték különbsége okának feltárásában is, ami egyébként nemcsak az árutermelést, hanem a társadalmi munka valamennyi formáját jellemzi.³³

A szerző azt is hangsúlyozta, hogy a dualitás elve nemcsak az I. kötet első szakaszában, hanem a mű egészében is érvényesült, kapcsolatot teremtve valamennyi kategóriája között. Ilyen duális fogalompárnak tekintette az I. kötetben a munkafolyamatot és az értékesítési folyamatot, a terméktöbbletet és az értéktöbbletet, illetve a *tőke* technikai és értékösszetételét. Hasonló összefüggést talált a II. kötetben a munkafolyamat konkrét időbeli lefolyása, vagyis a sajátos használati értékek körforgása és a társadalmi tőke ebből fakadó forgalmi folyamata és formaváltozása között. Duális fogalompárokat mutatott ki a III. kötetben is, feltételezve, hogy a termelési árak elmélete a bővített újratermelés duális oldalának kifejtését jelentette, amelyben a termelési szintek ingadozásának az áringadozások, a termelés átlagos bővülési ütemének pedig az átlagprofitráta képezte a természetes ellentettjét. Végezetül a járadékelméletet úgy értelmezte, hogy az a korlátozottan újratermelhető javak problematikáját a járadékok és monopolárak teóriájával kapcsolta össze.³⁴

Bródy azzal a kérdéssel is foglalkozott, hogy Marx miként jutott el a duális szemléletmódhoz, illetve e megközelítés miként tűnt el vagy legalább is szorult háttérbe a magát marxistának valló politikai gazdaságtanban. Akárcsak később Ágh, ő is idézte azt a tézist, amely szerint a használati érték csak a gazdasági formameghatározás iránti közömbösség esetén esik kívül a vizsgálódás körén. Elemzésében aztán tovább is lépett e meghatározásnál, hangsúlyozva, hogy Marx újratermelési sémáinak kidolgozásakor ismerte fel igazán a használati érték, a primális oldal formameghatározó szerepét. A dualitás elhanyagolását a II. Internacionálé teoretikusaitól eredeztette, s e hibás megközelítés folytatását a sztálini közgazdaságtanban találta meg. Véleménye szerint ennek következtében a *tőke* lazán összefűzött részekre, érték-, újratermelési, járadék- és válságelméletre esett szét, miközben két téves teóriával, az összeomlási és az elnyomorodási elmélettel egészült ki. E torzulások leküzdését Bródy a dualitás elvéhez való visszatérésben látta, ám egyben arra is utalt, hogy a *tőke* kezdete és nem befejezése a marxista közgazdaságtannak.³⁵

- ¹ Hanák Péter: Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es évek első felében, In *Magyarország Története 1890–1918*, 1. kötet. Szerk.: Hanák Péter és Mucsi Ferenc. Budapest, Akadémia Kiadó, 1978, 122.
- ² *Tőke és munka*. Népszerű kivonat Marx Károly „*Das Kapital*” című korszakalkotó munkájából Marx életrajzával. Budapest, Magyar Munkáskönyvtár VI. füzet, Budapesti Könyvnyomda és Kiadó Szövetkezet 1893, 29–30; 64.
- ³ Erényi Tibor: Garami Ernő és a magyar szociáldemokrácia, In *Szocializmus a századelőn*. Szerk.: Erényi Tibor. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979, 62.
- ⁴ Karl Marx: *A tőke* I. kötete (I–II. könyv). A fordító, Guth Antal utószava. Bécs, Verlag, Julius Fischer, 1921, II. 237.
- ⁵ Hermann Duncker, Alfons Goldschmidt, Karl A. Wittfogel: *Marxistische Arbeiterschulung* [Marxizmus, Marx közgazdaságtana, fordította Schönstein Sándor] (Nem került könyvtáruusi forgalomba.)
- ⁶ Kozák Péter: Gergő Zoltán. nevpont.hu, 2013. <http://www.nevpont.hu/view8475>
- ⁷ *Marx politikai gazdaságtana* 1–3. Budapest, Szikra Kiadás, 1946; *Marx politikai gazdaságtana* 4. Budapest, Szikra Kiadás 1947.
- ⁸ Marx szerint, „vannak országok, mint Olaszország, Magyarország, Lengyelország, amelyeknek népe majdnem kizárólag a nemzeti függetlenség helyreállításával van elfoglalva – s amelyek ennek következtében nem tudnak szociális problémáikkal foglalkozni.” Marx: Az orosz győzelem – Anglia és Franciaország helyzete. New York Daily Tribune, 1853. december 27. In *MEM* 9. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1964, 515.
- ⁹ Engels lényegében pontosan előre jelezte a dualista Monarchia felbomlását. „Ha a cárizmust eltiporták, utána a ma Bismarck által képviselt baljós hatalom, megfosztva fő támaszától, össze fog omlani, Ausztria darabokra fog széthullani, mert elveszt egyetlen létjogosultságát, azt, hogy pusztá létezésével meggátolja a hódító cárizmust a Kárpátok és a Balkán szétszórt nemzeteinek bekebelezésében... Ha holnap Pétervárott megbuknék a zsarnokság, holnapután Európában nem lenne többé Ausztria–Magyarország.” *Engels Ion Nadejdehez* (1854–1928), 1888. január 4. In *MEM* 37. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977, 5.
- ¹⁰ Révai József (1898–1959), az MKP főideológusa, 1945 februárjában úgy fogalmazott, hogy „Ha mi itt, most, Magyarországon arra törekednénk, hogy proletárdiktatúrát csináljunk..., akkor ez nem nemzetközi, hanem szűk nacionalista politika volna, akkor nem törődnénk a Szovjetunió nemzetközi politikájával, sőt, közönséges provokáció volna, mert alkalmas volna arra, hogy ellentétet provokáljon ki a Szovjetunió és nagy szövetségesei, Anglia és Amerika között.” Révai József: Miért harcol a Kommunista Párt a független, szabad, demokratikus Magyarorszáért? (1945. február 9.) *MKP szeminárium*. 1. füzet 13.
- ¹¹ Miként a forradalmakat többnyire az uralkodó osztályon belül ellentétek kiéleződése indította el, *A tőke* tudományos értékének kétségbe vonása is egy marxista műhelyben, Lukács György Budapesti Iskoláján belül kezdődött. E filozófiai irányzat három tagja, Bence György (1941–2006), Kis János (1943–) és Márkus György (1934–2016) 1972-ben írták meg „Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?” című műüket, amelyben elsősorban az osztrák közgazdasági iskola tételeire

támaszkodva, érvénytelennek nyilvánították a munkaérték-elméletet, s az arra épülő munkaidő-gazdaságtant. Mivel az MSZMP vezetése 1973-ban e kihívásra nem elméleti vitával, hanem adminisztratív retorzióval reagált, a három szerző munkája számos értelmiségit fordított szembe a marxizmussal, illetve az államszocialista berendezkedéssel.

- ¹² Valójában a közép-kelet-európai és balkáni rendszerváltások, paradox módon, a materialista történettudományt igazolták. Marx szerint ugyanis, a munkásosztály politikai győzelme a burzsoázia felett mindaddig csak időlegesen bizonyulhat, amíg „a történelem folyamatában, »mozgásában« még nem teremődtek meg azok az anyagi feltételek, amelyek szükségessé teszik a polgári termelési mód eltörlését, s ennél fogva a politikai burzsoáralom végleges megdöntését is.” Marx: A moralizáló kritika és a kritizáló morál, In *MEM* 4. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1959, 327.
- ¹³ A marxista kutatók tanulmányai az 1989–1990-es rendszerváltás óta elsősorban két folyóiratban, az 1989-től kiadott *Eszmélet*ben, illetve az 1991-ben alapított *Ezredvég*ben jelennek meg. Az előbbi periodika közli 115. számának mellékleteként Szigeti Péter (1951–) „A kapitalizmus fogalma és a tőkés termelési mód elmélete” című tanulmányát, amely *A tőkét* is felhasználta e tárgykörök elemzéséhez, valamint korábban, 2002-ben e rövid összegzés szerzője, Wiener György (1947–) írását, amely elsősorban *A tőke* I. és III. könyvére, illetve az Értéktöbblet-elméletek I. kötetére alapozva interpretálta a marxi osztályelméletet.
- ¹⁴ Szabó Ervin: Természet és társadalom, In *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*. Válogatta Litván György és Szűcs László, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1973, 197; Szende Pál: Önálló vármegye és osztályharc In uo. II. 386–387; Varga Jenő: A fináncitőke In uo. I. 452–455. E cikkek eredetileg 1903-ban, 1906-ban, illetve 1911-ben jelentek meg a *Huszadik Század* nevű folyóiratban.
- ¹⁵ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*, I. kötet Történeti fejezetek. Második, változatlan kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó–Magvető Kiadó, 1985, 302–339.
- ¹⁶ Lukács: uo. 304–306; 308–309. Lukács egyébként megjegyezte, hogy a történeti-genetikus és az elvont-rendszerező megközelítések szerves egységének hiánya esetén az „Egyik póluson tisztán empirikus gazdaságtörténet jön létre, amelyben eltűnik az összefolyamat valóban történeti összefüggése, a másik póluson olyan fejtegetések keletkeznek ..., amelyek látszat-teoretikus módon akkor is eltűntetik az igazi, döntő összefüggéseket, ha – véletlenül – egyes esetekben valódi viszonylatokat vagy azok nyomait tartalmazzák.” Uo. 306.
- ¹⁷ Uo. 312.; 316.
- ¹⁸ Uo. 321–323.
- ¹⁹ Uo. 323–326. A Lukács által idézett Marx-szövegek eredeti helye Marx: *A tőke* II. MEM 24. 94–95; 359–360. Lukács egyébként azzal érvelt javaslata mellett, hogy „a termelékenység növekedésének az összefolyamat elemzésébe való beiktatása ontológiai szempontból nem különbözik elvileg az egyszerű újratermelésnek a bővítettre való átmenetétől, bármilyen fontos új meghatározások lépnek is itt előtérbe... Éppen Marx absztrakciós módszerének ontológiai megalapozottsága teszi lehetővé az ilyen továbbvivő konkretizálásokat, amelyek megtételéhez a legcsekélyebb mértékben sem kell módosítani a módszertani alapokat.” Uo. 325.

- ²⁰ Uo. 326–330.
- ²¹ Uo. 313–314; 318–320.
- ²² Uo. 328.
- ²³ Tőkei Ferenc: *Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1965, 11. Az idézett Marx-szöveg eredeti helye Marx: *A tőke* I, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961, 205.
- ²⁴ Tőkei: uo. Az idézett Marx-szöveg eredeti helye Marx: *A tőke* II., Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961, 39.
- ²⁵ Tőkei: uo. 17–20. A szerző által idézett Marx-szövegek eredeti helye Marx: *A tőke* I. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961, 335–336; 136–137; 478. (6. jegyzet)
- ²⁶ Tőkei: uo. 29; 47–48. Az idézett Marx-szövegek eredeti helye Marx: *A tőke* III. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961, 326; 331–332; 582.
- ²⁷ Tőkei: uo. 22–23; 39. Az idézett Marx-szövegek eredeti helye Marx: uo. 758–759; 616–617.
- ²⁸ Tőkei: *A társadalmi formák elméletéhez* Második, változatlan kiadás. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1971, 34.
- ²⁹ Tőkei: *Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1965, 50–52.
- ³⁰ Ágh Attila: *A termelő ember világa*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979, 7–9; 19–20. Az elemzett szövegrész eredeti helye Marx: *A tőke* I. MEM 23. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967, 168–187.
- ³¹ Ágh: uo. 6; 21–23.
- ³² „A tőkés áruterelés titka a munkaerő használati értéke és értéke közötti kölcsönviszony, ami túl visz az egyszerű áruterelés alapvető értékmeghatározásain. Használati érték és érték átmennek egymásba, elvesztik egymással szembeni közömbösségüket, az érték teremtetőjeként és szubjektumaként maga az ember jelenik meg, mégpedig eldologiasult össztársadalmi összefüggéseiben.” Ágh: uo. 181. Emellett a szerző érték és csereérték viszonyára is utalt. „A tőke I. kötete lépten-nyomon jelzi, hogy a (társadalmi) érték mint formameghatározás maga is tartalomként jelenik meg sajátos történelmileg kialakult »kifejezési módjához«, »megjelenési formájához«, a csereértékhez képest (lásd MEM 23 42–44. stb.)” Ágh: uo. 180.
- ³³ Bródy András: A gazdaság duális felfogása Marx „Tőké”-jében. *Közgazdasági Szemle*, Budapest, 1967. évi 9. szám XIV. évfolyam, 1010; 1013–1015. A hivatkozott Marx-szövegek eredeti helye: Marx: *A tőke* I. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961, 59; 81–82.
- ³⁴ Bródy: uo. 1016–1017.
- ³⁵ Uo. 1018–1021. Cikke tulajdonképpen nemcsak az I. kötet megjelenésének 100. évfordulójához, hanem az akkori új gazdasági mechanizmus, a tervszerű piacsza-
bályozás bevezetéséhez is kapcsolódott. Tanulmánya befejezéseket ugyanis utalt arra, hogy „A legjobb gazdasági mechanizmussal sem lehet gyorsabb fejlődést elérni, mint amekkorát a technikai kapcsolatok, a munka adott pillanatban adott termelékenységére megengednek. De a jó mechanizmus lehetővé teszi, hogy ezt a maximumot elérjük – és olyan gazdasági atmoszférát teremthet, amely kedvez a technikai fejlődésnek és a termelékenység növekedésének.” Uo. 1021.

1. A tőke fordításai, kronológiai sorrendben, lásd a táblázatot

2. Szekunder irodalom A tőkéről

Ágh Attila: *A termelő ember világa*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979.

Bence György, Kis János és Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, T-Twins Kiadó, 1992.

Bródy András: A gazdaság duális felfogása Marx „Tőké”-jében. *Közgazdasági Szemle*, 1967. évi 9. szám (XIV. évfolyam), 1009–1021.

Duncker, Hermann, Goldschmidt, Alfons és Wittfogel, Karl A.: *Marxizmus, Marx közgazdaságtana*. Budapest, Neufeld Zoltán (Pannonia) nyomdája, 1932–1933. Nem került könyvtárusi forgalomba.

Kautsky, Karl: *Marx gazdasági tanai*. Budapest, Népszava Kiadó, 1903.

Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról I. Történeti fejezetek. Második, változatlan kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó–Magvető Kiadó, 1985.

Marx politikai gazdaságtana 1–3. Budapest, Szikra Kiadás, 1946.

Marx politikai gazdaságtana 4. Budapest, Szikra Kiadás, 1947.

Szabó Ervin: Természet és társadalom, In *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre I.* Válogatta: Litván György és Szűcs László. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1973. 176–207.

Szende Pál: Önálló vámterület és osztályharc, In: *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre II.* Válogatta: Litván György és Szűcs László. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1973. 365–401.

Szigeti Péter: A kapitalizmus fogalma és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet*, 29. évfolyam, 115. szám (2017. ősz). Melléklet

Tőke és munka. Népszerű kivonat Marx Károly „Das Kapital” című korszakalkotó munkájából Marx életrajzával. Magyar Munkáskönyvtár, VI. füzet Budapest, Könyvnyomda és Kiadó Szövetkezet, 1893.

Tőkei Ferenc: *Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1965.

Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák elméletéhez*. Második, változatlan kiadás Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1971.

Varga Jenő: A fináncsőke, In: *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre I.* Válogatta: Litván György és Szűcs László. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1973. 440–58.

Wiener György: A marxi osztályelmélet. *Eszmélet*, 14. évfolyam, 56. szám (2002. tél)

3. Egyéb művek

Engels, Friedrich: Ion Nadejdehez, 1888. január 4., In *MEM* 37. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977. 3–6.

Erényi Tibor: Garami Ernő és a magyar szociáldemokrácia, In *Szocializmus a századelőn*, szerk.: Erényi Tibor. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979. 60–102.

Hanák Péter: Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es évek első felében, In *Magyarország története 1890–1918 I.* Szerk.: Hanák Péter és Mucsi Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. 53–148.

- Kozák Péter: *Gergő Zoltán* nevpont.hu 2013. <http://www.nevpont.hu/view8475>
- Marx, Karl: A moralizáló kritika és a kritizáló morál, In *MEM* 4. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1959. 319–47.
- Marx, Karl: Az orosz győzelem – Anglia és Franciaország helyzete, In *MEM* 9. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1964. 512–18.
- Marx, Karl: A szocialista munkások választási programja, In: *MEM* 19. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969. 228.
- Révai József: Miért harcol a Kommunista Párt a független, szabad, demokratikus Magyarországért? *MKP szeminárium*, 1. füzet 1945. február 9.

A tőke magyar nyelvű kiadásai

A tőke I.

Év	Fordító	Kiadó	Város	Fordítás	Példányszám
1921	Guth Antal	Verlag Julius Fischer	Bécs		
1934-1937	Gergő Zoltán	Mentor	Budapest		2 000
1948	Nagy Tamás, Rudas László	Szika Kiadás	Budapest	A moszkvai Marx-Engels-Lenin Intézet által 1932-ben sajtó alá rendezett német nyelvű kiadás	17 000

Újranyomások

Száma	Év	Példányszám	Megjegyzések
1.	1949	50 000	Szika Kiadás
2.	1955	10 000	Szika Kiadás
3.	1961	8 000	Kossuth Könyvkiadó
4.	1967		Kossuth Könyvkiadó Az Engels által sajtó alá rendezett negyedik német kiadás (1890, Hamburg)
5.	1967		Kossuth Könyvkiadó MEM 23. kötet
6.	1967	4 300 (ebből 2 200 számozott)	Európa Könyvkiadó Magyar Helikon
7.	1973		Kossuth Könyvkiadó
8.	1978–1979	15 000	Kossuth Könyvkiadó
9.	1984		Kossuth Könyvkiadó
10.	1986		Kossuth Könyvkiadó MEM 23. kötet

A tőke II.

Év	Fordító	Kiadó	Város	Fordítás	Példányszám
1937 után	Gergő Zoltán		Budapest		Nem került könyvtári forgalomba
1953	Nagy Tamás	Szikra Kiadás	Budapest	A moszkvai Marx-Engels-Lenin Intézet által 1932-ben sajtó alá rendezett német nyelvű kiadás	20 000

Újranyomások

Száma	Év	Példányszám	Megjegyzések
1.	1961	8 000	Kossuth Könyvkiadó
2.	1968		Kossuth Könyvkiadó Az Engels által sajtó alá rendezett második német kiadás (Hamburg, 1893)
3.	1968		Kossuth Könyvkiadó MEM 24. kötet
4.	1968	2 700 (ebből 650 számozott)	Európa Könyvkiadó Magyar Helikon
5.	1973		Kossuth Könyvkiadó
6.	1978-1979	15 000	Kossuth Könyvkiadó
7.	1984		Kossuth Könyvkiadó

A tőke III.

Év	Fordító	Kiadó	Város	Fordítás	Példányszám
1951	Nagy Tamás Rudas László a 6. fejezetig	Szikra Kiadás	Budapest	A moszkvai Marx-Engels-Lenin Intézet által 1933-1934-ben sajtó alá rendezett német nyelvű kiadás	30 000

Szám	Év	Példányszám	Megjegyzések
1.	1956	7 000	Kossuth Könyvkiadó
2.	1961	5 000	Kossuth Könyvkiadó
3.	1967	5 000	Kossuth Könyvkiadó
4.	1974		Kossuth Könyvkiadó Az Engels által sajtó alá rendezett első német nyelvű kiadás (Hamburg, 1894)
5.	1974		Kossuth Könyvkiadó MEM 25. kötet
6.	1978-1979	15 000	Kossuth Könyvkiadó
7.	1984		Kossuth Könyvkiadó

A tőke IV. (Értéktöbblet-elméletek)

A tőke IV.	Év	Fordító	Kiadó	Város	Fordítás	Példányszám
I. kötet	1958		Kossuth Könyvkiadó	Budapest	Első német nyelvű kiadás (Berlin, 1956)	
II. kötet	1961		Kossuth Könyvkiadó	Budapest	Első német nyelvű kiadás (Berlin, 1959)	
III. kötet	1963		Kossuth Könyvkiadó	Budapest	Első német nyelvű kiadás (Berlin, 1962)	

Szám	Év	Példányszám	Megjegyzések
1.	1976		Kossuth Könyvkiadó MEM26/I; 26/II; 26/III.kötet